

לידיעות ש"ה, עמ' 104

בידיעות החברה העברית וכו' ש"ה, עמ' 104 השתדלתי להוכיח, שג' התוספתא אהלות פט"ז ה"ה: "בדק ומצא שם חרס הרי זו כבתולה" היא הנכונה. דברי היו מכוונים בעיקר כלפי הגירסא: "אין זו בתולה" שהיא בלי שום ספק תיקון ע"פ הבבלי נדה ח' ב'. אבל עכשו נ"ל, כי יתכן מאד שצ"ל בתוספתא שם: בדק ומצא שם חרס הרי זו כבתולה. והסופרים שכתבו כאן כמה פעמים "בתולה", החליפו בשיגרת עין את התבה הזאת. וע"פ זה מתורץ מה שהקשיתי בידיעות שם, למה אמרה התוספתא: כבתולה ולא: בתולה. (אבל עיין בר"ש שם ובר"מ שאביא להלן).

בכל אופן נ"ל ברור שכן גרס בתוספתא הרמב"ם בפ"ט מה' טומאת מת ה"ו: העמיק אפילו מאה אמה ומצא חרש הרי זו כבתולה (כ"ה בד' קושטא. ובד"ח: כבתחילה) וצריך להעמיק עד שיגיע לבתולה. הגיע למים הרי זו כבתולה. וברור שהרמב"ם העתיק כאן ע"פ התוספתא, עיי"ש.

ש. ליברמן

סודר — Cidarim

במאמרו על "הכתובות היווניות מבית שערים", ידיעות ה', ע' 87 מביא ד"ר שובה את ההערה הלטינית על cidarim, כלומר הסודרין "אשר רבני היהודים שמים על ראשם בשבת" — הערה מעניינת המקבלת את אשורה מכמה מקומות תלמודיים. על זה שהסודר היה כעין מצנפת רק לתלמידי חכמים מעידים המאמרים, שציננס לוי במלונו ד"ה: סודרא (השוה גם קרויס, I. Talm. Arch. 603 הערה 531). אפשר להביא ראיה, שדווקא בשבת היו רגילים חכמים ללבוש את הסודר: ירוש. יבמות פרק י"ב (דף י"ב ע"ד שורה 17) סדרה יקר של רבי לעזר מטלק לה; בירוש. שבת פ"ו (ח' ע"א שורה 51): סידרה (= סודרה) יקר רבי אלעזר מטלק ליה, ופירוש הדבר: ר' אלעזר היה משליך את סודר הכבוד שלו (אם הוא נקרע בהלוכו ביום השבת, כי על שבת מדובר בשני המקומות). הרי ברור שתלמידי חכמים (repites = rebbites של הכותב הלטיני) נתנו את הסידרה (cidarim) בראשם, והוא שמש להם לאות של כבוד, שהבדלים משאר בני אדם, כמו "הגולתה" והמעפורת, שאותן לבשו רק ת"ח (ע' לאלה: MGWJ 1933, p. 364. ד"ה: ריגלויה, וע' עוד בפתיחת ר"ש סיריליאן לברכות, הוצ. להמן, בראש "חלק ג").

ש. קל.

דברי בקורת

David Diringer, *l'Alfabeto nella Storia della Civiltà,*
con preliminari di Guido Mazzoni, Firenze, S. A. —

G. Barbèra editore, 1937, pp. 800.

כוחו של דירינגר יפה בסקירות מקיפות. את כשרונו זה גילה בספרו הראשון *Le iscrizioni antico-ebraiche Palestinesi*, שהוא אוסף מלא של כל הכתובות השמיות אשר נתגלו ונמצאו בא"י בצירוף ביאורים ממצים ומקיפים⁴. גם ספרו החדש הזה הוא אוסף מלא

(1) ראה גינזברג, ידיעות ב', ג'—ד', עע' 48—49.

של החומר לתולדות שיטות הכתב השונות לכל גילוייהן בכל חלקי העולם הישן והחדש בכלל, ותולדות הא"ביות המשמשות את העולם התרבותי, היא קבוצת הא"ביות האירופאיות-אסיאניות שמוצאן מן האב' העברית-הכנענית העתיקה, בפרט.

לאחר הקדמה ארוכה (47 עמודים), פרי עטו של הסופר האיטלקי גווידו מצוני, המציגה לפני קהל הקוראים האיטלקי את המחבר ואת ספרו, מתחיל עיקרו של הספר, המתחלק לחמישה חלקים: בחלק המבוא דן המחבר בחשיבותו, מקורו והתפתחותו של הכתב בנוסחאות כלליות; סוקר את הציורים, התמשיחים, החרותות (graffiti), ששימשו הקדמה לכתב הממשי ומבאר את הגורמים הנפשיים שהביאו את האדם לידי המצאת הכתב. החלק הראשון מקדש לכתבים אִיִּדְיִאוֹגְרַאפִּיִּים: כתב החרטומים המצרי, כתב היתדות, הכתב הפרוטואינדיאני, הכתבים הכריתיים, כתב-החרטומים החיתי, הכתב הסיני, כתב אִי־הפסח, כתב פָּמוֹס, כתבים אידיאוגרפיים אחרים (מטיבט ומארמניה); לכתבים הבריים: כתב האי־קפריסין, הכתב היפאני, כתב נְאִי (כתב של כושים אפריקניים); ולכתבים קואזיאלפביתיים: כתב היתדות הפרסי, הכתב הַמִּירוֹאִסִי. בחלק השני דן המחבר במוצא הא"ב וראשית תולדותיה: הוא פותח בסיכום ההשערות והתורות השונות בענין זה שמצאו להן מהלכים לפנים ובזמן החדש; סוקר את הכתובות הפרוטוסינאיות ואת הנסיונות האחרים ליצירת א"ב (פָּאֶהוּן, גְּבֵל כְּאֶסְמֶרְהָ) ומגיע לכתובות השמיות העתיקות ביותר שנגלו בזמן האחרון בא"י; מהן הוא עובר לא"ב הכנענית-העברית בצורתה העתיקה ביותר ולבסוף הוא בוחן את הדעות השונות שהובעו בשנים האחרונות בענין תולדות הא"ב. החלק השלישי מדבר בהתפתחות הא"ב השמית העתיקה לשני ענפיה: הא"ב השמית הדרומית (שבא־חבש); הא"ב היוונית; הא"ב האטרוסקית והא"ב הלטינית; הא"ביות השמיות הצפוניות (הכנענית-העברית, השומרנית); הלוֹבִית (ובכללה הלוֹבִית-הברברית, האיברית); הארמית ובכללה הכתב האשורי — העברית המאוחרת לכל דרגות התפתחותה, התדמורית — ויוצאי חלציה כל הכתבים הסוריים; המנדאית, המניכאית, הנבטאית, הסינאית המאוחרת, הערבית לכל דרגותיה וכן הפרסית החדשה והתרכית-המשלמית, הפרסית העתיקה-הפהלווית לכל דרגותיה, הסוגדיאנית, התרכית העתיקה, האיִגְוִרִית, הארמנית ואיִב' (קאוקזיות שונות); הא"ב השונות שמקורן בא"ב היוונית; הא"ב הלטינית למן תחילתה ועד התפשטותה בכל העולם — לכל גילגוליה וצורותיה. לחלק זה נוספו שלשה נספחים: א) הכתבים האמריקניים למיניהם; ב) כתבי הודו השונים (חִירוֹשְׁתִי, וּבְרֶהְמִי ותולדותיו, שמקורם כנראה בא"ב הארמי); ג) כתבים אִנְיִמְטִיִּים שונים (בעיקר בסין ובאסיה המרכזית). החלק האחרון (שהוא החמישי) הוא סקירת חתימה והסקת מסקנות מן החומר העשיר שהובא בארבעת החלקים הקודמים בצרוף סקירות על הסטינוגרפיה והאקוויולט העתיק שלה הַסְפִינְגְרַאפִּיָה; מקור שמותיהם הלטיניים של האותיות; תולדות סימני המספרים ומוצאה של השיטה הנוהגת אצלנו והתפתחותה; ולבסוף סעיף קצר על זיופים.

בסוף הספר ניתנת דיאגרמה של יחסיהן וקשריהן המשוערים של הא"ביות שמוצאן מן הכתב העברי הכנעני העתיק, ומפתח מפורט לספר (48 עמודים).

תוכן מפורט זה של הספר דיו להוכיח לקורא כי לא היה ענין הנוגע בכתב ובתולדותיו, שהניחו דירינגר ולא ספחו על ספרו; אך רקע רחב-תחומים זה, שבדרך כלל הוא ראוי לשבח ולהוקרה, הנהו גם מגרעתו הגדולה של הספר. מובן מאליו, כי הרחבה זו של הידיעה, שגררה בעקבותיה בהכרח הגדלת הכמות עד ללא שיעור, יכלה להעשות רק על חשבון האיכות; וריבוי החומר הספרותי שהיה על המחבר לעיין בו ולעכלו גרם לכך שלא תמיד עמד בו כוח לנפות את מקורותיו ולבור את התבן מן הבר ובמקומות רבים נכשל בהודעות ובהשערות

בלתי מדעיות ששאבן מבלי שני וממחברים שסמכותם המדעית מפוקפקת למדי (אמיליה הרץ, גסטר ואחרים), ובמקרים אחרים לא ידע כי התגליות האחרונות והמחקרים החדשים הפכו את קערת התורות המקובלת על פיהן. מובן מאליו שאין לבוא בטרזוניה עם המחבר על כמה דעות שנתברו בעקב תגליות ופרסומים שבאו לעולם לאחר הדפס ספרו (בעיקר לקוי מבחינה זו הסעיף הדין בכתובות הכנעניות העבריות מא"י שזמנן האלף ה' לפסה"ג – ועל זה עיין במפורט להלן). אלא על מה יש לבוא בטרזוניה עם המחבר? על שלא הביא בהשבוך את הידיעות האחרונות בכמה דברים. כך, למשל. לקויה מאוד הכרונולוגיה שלו הן המצרית והן הבבלית. כנראה נעלמו ממנו חקירותיהם האחרונות של בורכהארד, אולברייט, שרף ואחרים בכרונולוגיה מצרית. שקבעו את השושלת הא' למאה ה' לפסה"ג; והסכימו רוב חכמים על כך. ואילו בספרו אפילו לפי "cronologia vidotta" מיוחסת הדינסטיה הא' (נער-מר) לאמצע האלף הרביעי לפסה"ג (ע' 80). יש גם כמה דברים בלתי מדויקים מבחינה היסטורית: "התאריכים העוקבים" Sequence datings של פיטרי הם למעלה מ-70 ולא 48 (כנאמר בע' 77), ואם לא חשב המחבר את שלשים הראשונים (שהרי פיטרי החל לכתחילה מתאריך 30), חייב היה לדעת כי מאז נתגלו החרבויות הקדומות בעמק הנילוס (הבדארית, הטאסית, המרימית) החלו לחשב את התאריכים העוקבים למן 15 והלאה (ויש המקדימים אף לפני כן). והוא הדין ככרונולוגיה הבבלית. כיום אין כמעט היסטוריון רציני אשר יקבע את זמנו של אנתמנה ל-3000 לפסה"ג או את השושלת האכדית למאה הכ"ח לפסה"ג (לוח הסימנים 56, כנגד ע' 114); כרונולוגיה זו ארוכה ב-300 שנה בקירוב לגבי מסקנותיהם האחרונות של חוקרי הבעיה הזו כפותריינגהאם ואחרים²). חוקר כדירינגר, המוכיח בקיאות גדולה כיכ בביבליוגרפיה המסועפת שבספרו, חייב היה לכה"פ להזכיר את דבר הכרונולוגיה המקוצרת הזאת. ומה מפליא הדבר כי בנדון זה אין המחבר עקבי. בכרונולוגיה המינואית, המיוסדת בעיקרה על המצרית וקשורה בה קשר בל ינתק, נוקט המחבר בכרונולוגיה מצומצמת יותר (ע' 147). מתמיהה היא גם נטיתו של המחבר להדגיש יתר על המידה את הקשר בין הכתב והמוטיבים הציוריים בחרותות ובכלים בתקופה הפרהיסטורית. לדבר זה מוקדש לא בלבד סופה של ההקדמה (מע' 13 ואילך) אלא כל הפרק: Le Origini (עמ' 23–73). אותה הטעמה חוזרת בראש הפרקים המדברים בכתב המצרי (עמ' 78–79) ובכתב היתדות (ע' 104). את כל הדברים הארוכים האלה, המפוקפקים מאוד בכמה פרטים, אפשר היה לסכם בקיצור נמרץ בשנים שלשה עמודים מבלי אשר ישפיע הדבר על ערך הספר ותכנו. ואולם סיבתה של תופעה זו תתברר במידה ידועה אם ניתן דעתנו על כך, שהמחבר נוטה משום מה להשערה שכבר נדחתה מזמן בהסכמתם של רוב חכמים, היא ההשערה שהביעה לראשונה פיטרי, ובזמן האחרון חזר והעלה אותה מתהום הנשיה – גסטר, ע"ד מוצאו של הא"ב מקיבוץ סימנים סימליים שהיו נפוצים על פני כל ארצות הים התיכון. כאן יודע המחבר את ההשערה המקובלת במדע (ראה הציטטה שהוא מביא מדברי מיינהוף בהערה 30 להקדמה; ע' 22) ומתכוון למרוד בה (ע' 18–19). מוזרים ובלתי מובנים כל צרכם הם גם הדברים על civiltà universale ועל civiltà particolare di un dato popolo (ע' 11); יש בהם דברים האלה ריח חשוד של "תורת הגזע"; לא שיהודי כדירינגר חשוד על כך, אלא שבלא יודעים ניכרת השפעת "תורות" אלה! יש בחלק זה גם כמה פרטים תמוהים. כן, למשל,

[2] ראה כעת: F. Thureau—Dangin, RA 34 (1938), pp. 135 ff.

[Albright, BASOR No. 69 (1938), pp. 18 ff. ג. מ.]

מנין למחבר כי הכתב הכריתי נודע בא"י באמצע האלף ה' לפסה"ג (ע' 19); עד עתה לא שמענו על כל תעודה בכתב זה שנתגלתה בארץ. ועוד, המחבר עדיין בטוח באמיתותם של חלוקי הנחל הצבועים מְאֵד־אֵוִיל (ע"ע 27-28). שרוב החוקרים חושבים אותם לזיופים. הציורים הבושמניים באפריקה אינם ענין לכאן כלל (ע' 26).

סטיות כאלה לצדדים בענינים שאין להם שייכות כלל לנושא הספר מרובות מאוד בו (ראה ד"מ, הערה 1 לפרק Le Origini; ע' 59; וכמוה רבות). המחבר עודנו מייחס את המונגמנטים המיגאליתיים לתקופה הניאוליתית, ואילו בא"י כבר הוכח לחלוטם כי מרביתם שייכים לראשית תק' הברונזה (ומעוטם - אולי? - לתק' הכלקוליתית). אופייני הוא ג"כ ערבוב דוגמאות מאוחרות (עניני כשוף וקסמים, שדבר אין להם עם כתב ופיקטוגראפיה) עם ראשית הכתב (ד"מ, ענין התופים המונגוליים, ע' 37). את הדוגמאות האפריקניות לא צריך היה להביא כאן, כי תאריךן אינו ברור וביחוד החרבות אשר על הזמבוי, שאותן מאחרים כמה חוקרים - ד"מ גב' קטון-תומפסון - לימי הכיבוש הפורטוגיזי (הערה 14 בע' 61). אפילו הזכרה בלבד של ההשערה המזוהה, כי הסמלים הגיאומטריים שעל המונגמנטים המיגאליתיים הנם סימנים א"ב-יים, היא תמיהה גדולה אם לדבר בלשון נקיה (הערה 36 בעע' 65-66). מזוהות גם הדעות המובעות בחלק השני של הספר על ראשיתו של הכתב המצרי (עע' 78-79) וכתב היתדות (עע' 104 ואילך). כאן נראה רפיונו של המחבר שנמשך אחר השערותיה של אַמִּילֵה הֶרֶץ, המחוסרות כל יסוד הגיוני ומדעי. קוריוזים לא חסרים גם כאן: מְשָׁרְתוֹ של המלך נער-מר המתואר בלוח שחיקת התמרוקים שהקדיש המלך במקדש אֶל-בָּאב הפך אצל דירינגר לכהן (הערה 9 בע' 99). וכן לא היה כל צורך בהזכרת ההשערה הילדותית שהכתב המצרי לא הומצא ע"י המצרים (הערה 10, עע' 99-100).

ואולם ליקויו העיקרי של הספר מתגלה בחלקו השני: *Le Origini dell' Alfabeto*, הסכימה שלה נוטה המחבר (שיטת פיטרי-גסטר) אינה נכונה מעיקרה, ובפיו של דירינגר היא הופכת פשוטה מאוד וחסרת כל סבכים. אין המחבר מזכיר כלל את אפי בנין המיוחד של שפות שם (שרשים המיוסדים על שלדי עצורים, שתפקיד התנועות בהם הוא טפל), שרק הוא בלבד איפשר לשמייים את יצירת הא"ב. בסעיף המדבר בכתובות העתיקות חסר גם חומר ידוע, כגון ראש החץ שנמצא בסוריה (1927 Syria, ע' 185). הכרונולוגיה גם כאן אינה בסדר מבחינת הדעה המקובלת, אלא שבמקרה זה עוד טרם נקבעו יסודות מוצקים כמו בפרקי הכרונולוגיות המצרית והבבלית; כך למשל הוא מיחס את חרס בית-שמש לסוף תק' הברונזה התיכונה או לתחילת תק' הברונזה המאוחרת (ע' 274), ואילו מקדימיו הנלהבים ביותר מייחסים אותו למאה הטי', בעוד אשר מחבר הבקורת משייכו - מתוך ראיות פליאוגראפיות - לתחילת המאה הי"ב, והדברים נתפרסמו בדפוס לפני הדפס ספרו של דירינגר. יתר החלקים שהם בבחינת חומר אינפורמטיבי בלבד יענינו כל חוקר מפאת עושר הידיעות הצבור בהם. וזאת יש לחזור ולהדגיש - ערכו הגדול של הספר בביבליוגראפיה העשירה והמענינת הפזורה בהערות לכל פרטי הפרטים. ומבחינה זו תודה כפולה ומכופלת למחבר עלינו, שזיכנו באוסף עשיר כזה של חומר, שֶׁקָבַץ לכרך אחד וגיתן בידי כל חוקר בצורה הנוחה לעיון ולהמשך-חקירה.

ש. ייבין